

La història contemporània de la llengua catalana com a paradoxa¹

Francesc Bernat i Baltrons

Universitat de Barcelona, Departament de Filologia Catalana

francesc.bernat@ub.edu

Recepció: 26/03/2014, acceptació: 10/06/2014

Resum: En aquest article ens proposem demostrar que la història del català del segle XVI ençà està caracteritzada per tres fenòmens sense els quals no podem entendre tampoc la situació actual: reculada en els usos socials de la llengua, baixa cohesió de la comunitat lingüística i augment de la variació interna i les interferències. Tot i així, aquestes tres constants s'han corregit en part des de finals del XIX, segons l'àmbit i el territori. Al nostre parer, allò que singularitza el català entre les llengües europees és aquesta combinació paradoxal de reculades i recuperacions durant l'edat contemporània.

Paraules clau: història social de la llengua catalana, edat contemporània, història lingüística d'Europa

La historia contemporánea de la lengua catalana como paradoja

Resumen: En este artículo nos proponemos demostrar que la historia del catalán desde el s. XVI hasta hoy se caracteriza por tres fenómenos sin los cuales no podemos entender tampoco la situación actual de esta lengua: retroceso en los usos sociales, baja cohesión de la comunidad lingüística y aumento de la variación interna y las interferencias. Aun así, estas tres constantes se han corregido en parte desde finales del XIX, según el ámbito y el territorio. Desde nuestro punto de vista, lo que singulariza el catalán entre las lenguas europeas es esta combinación paradójica de retrocesos y recuperaciones durante la edad contemporánea.

Palabras clave: historia social de la lengua catalana, edad contemporánea, historia lingüística de Europa

Catalan language history in late modern age as a paradox

Abstract: This paper aims to demonstrate that the history of Catalan from the 16th century onwards is characterized by three phenomena without which the current situation of this language cannot be understood. These three phenomena are regression in social practices, low cohesion of the language community and increase of its internal variation as well as interferences. Nevertheless, those phenomena have been partially mitigated from the late 19th century depending on the domain and area concerned. In our view, what singles out Catalan among all European languages is this paradoxical combination of setbacks and recoveries in the late modern age.

Key words: social history of Catalan, late modern age, linguistic history of Europe

¹ Aquest treball s'emmarca dins el projecte de recerca FFI2012-35502 *Globalization and social family multilingualism in European medium sized linguistic communities* (GLOBLINMED) finançat pel Ministeri espanyol de Ciència i Innovació.

1. INTRODUCCIÓ

Els historiadors ja fa temps que hem hagut de reconèixer que la mirada sobre el present no només condiona la comprensió del passat sinó també la que projectem cap al futur. Tanmateix, és evident que sense un coneixement aprofundit i objectiu de la història no és possible entendre adequadament el present ni, fins i tot, preveure amb un mínim de garanties la direcció dels canvis que conformaran l'esdevenidor. D'aquí sorgeix la necessitat que els investigadors integrin la perspectiva històrica en les seves anàlisis del present per tal de definir la realitat social amb el màxim rigor possible. Aquesta operació, però, no és gens senzilla perquè les ciències socials han desenvolupat mètodes, perspectives i interessos molt diversos que no són fàcils de conciliar.

En aquest sentit, la reflexió sobre l'estat actual del català no sempre ha tingut en compte les estretes interrelacions que existeixen entre el passat i el present. En altres mots: els sociolingüistes i els historiadors socials de la llengua no hem col·laborat prou per bastir una marc comú que ens ajudi a entendre adequadament els usos socials del català, tant diacrònicament com sincrònicament. Per sort, disposem de propostes teòriques com la de Miquel Nicolás (1998) que ens permetrien, almenys, començar a fer aquest camí. En síntesi, aquest investigador valencià defensa la necessitat d'estudiar interrelacionadament l'evolució històrica de les formes, els usos i les idees lingüístiques, la qual cosa ens permetria identificar i definir les gran tendències que han caracteritzat la vida social de la llengua al llarg del temps. Malauradament, aquesta perspectiva ha tingut poc seguiment entre els historiadors socials de la llengua catalana i els sociolingüistes. Tot i així, en aquest article voldríem fer una petita aportació en la direcció que acabem d'esmentar. Concretament, ens proposem demostrar que la història del català del segle XVI ençà està caracteritzada per tres fenòmens, corregits en part a partir del XIX, sense els quals no podem entendre tampoc la situació actual, i que aquestes constants, precisament, estan relacionades amb la tríada proposada per Nicolás. A fi d'aconseguir el nostre objectiu, contextualitzarem primer la història moderna i contemporània del català en una perspectiva europea per tal de desenvolupar, a continuació, els tres fenòmens esmentats. Un cop fet això, enllaçarem aquesta reflexió amb els resultats del darrer *Informe sobre la situació de la llengua catalana* (2012) amb la intenció de demostrar que les tres constants que comentarem no només són encara avui ben presents sinó que tenen moltes possibilitats de condicionar el futur de la nostra llengua.

2. EL CATALÀ DINS LA HISTÒRIA LINGÜÍSTICA D'EUROPA

Tot i que és una obvietat, cal recordar que la història de la llengua catalana no està en absolut desconnectada dels processos generals que han afectat la història lingüística d'Europa, per la qual cosa tota anàlisi sociohistòrica que apliquem al nostre idioma haurà de tenir sempre present les complexes relacions que s'han establert entre les llengües del vell continent al llarg del temps. Per aquesta raó, considerem que el marc aportat per Daniel Baggioni (1997) és una referència indefugible per a qualsevol reflexió que vulgui copsar els paral·lelismes que hi ha entre la diacronia del català i la d'altres idiomes europeus.

En síntesi, la clau de la proposta de Baggioni és el concepte de *revolució ecolingüística*, entès en el sentit de canvis profunds en l'ecologia (o organització) dels intercanvis socials que vehiculen les diferents llengües en l'espai europeu. Evidentment, Baggioni no considera les revolucions esmentades com a talls sobtats sinó com l'inici de processos de reestructuració de la comunicació lingüística a escala europea, que en determinades comunitats poden acomplir-se en pocs segles mentre que en d'altres triguen més temps o, fins i tot, no arriben a donar-se. Així, segons Baggioni, l'Occident

europèu ha conegut des de la desaparició del món antic tres grans mutacions ecolingüístiques, la qual cosa implica dividir la història lingüística d'Europa en tres grans períodes, que coincideixen aproximadament amb la baixa edat mitjana, la moderna i la contemporània.

La primera revolució comença a partir dels segles XI i sobretot XII, quan diverses llengües orals nascudes a l'alta edat mitjana —els vulgars— accedeixen a l'escriptura de manera habitual i, com a conseqüència, desenvolupen progressivament uns models formals per tal d'usar-los com a llengües literàries i/o d'*scripta* (prosa no literària). Malgrat el notable paper social que van anar adquirint algunes llengües vulgars europees a la baixa edat mitjana, això no va qüestionar la posició elevada del llatí, que va continuar sent la llengua comuna de les elits cultes occidentals i la que es reservava per a les funcions més formals.

La segona revolució ecolingüística va tenir lloc entre els segles XV i XVI, i és la que explica el triple procés a partir del qual alguns dels anteriors vulgars “il·lustres” esdevenen les llengües comunes de les monarquies absolutes, s'expandeixen fora d'Europa i fan entrar en crisi l'antiga llengua sàvia perquè, a banda de prendre-li funcions, passen per un ràpid procés de gramatització que les situa al mateix nivell (Auroux 1994). Segons Baggioni, aquesta revolució ecolingüística va tenir com a conseqüència una forta segmentació de l'espai comunicatiu europeu, ja que dins cada unitat política s'acabarà imposant l'ús de la llengua reial entre les respectives elits, la qual cosa anirà marginant, sense fer desaparèixer, tant el llatí com els vulgars que no comptaven amb el suport de les noves monarquies.

La tercera revolució ecolingüística s'inicia a partir del segle XIX i és la conseqüència dels canvis impulsats per les revolucions liberals burgeses, començant per la francesa, que van desembocar en la construcció dels estats-nació contemporanis. El resultat és la formació de les llengües nacionals, algunes de les quals ja partien de l'avantatge d'haver estat llengües comunes de les antigues monarquies. Com a conseqüència, tots els europeus, sense distinció de classe, es veuran progressivament impel·lits a aprendre i usar la llengua dels nous estats-nació en tots els àmbits i funcions socials possibles, la qual cosa comportarà el declivi progressiu de les llengües sense estat en el cas que la política lingüística oficial aconsegueixi reeixir. Així mateix, les profundes transformacions socioeconòmiques que tenen lloc a partir d'aquesta època seran un suport decisiu de l'acció estatal en la difusió general de les llengües nacionals. En resum, es tracta del procés d'unificació de la comunicació lingüística més profund que han conegut els estats europeus en la seva història.

Si apliquem l'esquema general de Baggioni a la història social de la llengua catalana, aquesta quedaria dividida en dos grans períodes. Així, durant el primer, que aniria des de l'aparició del català fins a finals del segle XV (aproximadament set segles),² la nostra llengua seguiria la progressiva expansió dels usos lingüístics que caracteritza l'evolució de les llengües europees que accedeixen a l'escriptura a partir de la baixa edat mitjana. Durant el segon període, en canvi, que s'iniciaria a principis del segle XVI i arribaria fins als nostres dies (els darrers cinc segles), el català ha entrat en una fase de retrocés funcional com a resultat de no haver pogut participar ni de la segona ni de la tercera revolució ecolingüística europea. Tot i que és cert que aquest replegament s'ha pogut contrarestar en part durant els darrers decennis —segons l'àmbit o el territori—, cal reconèixer també que la tendència dominant de la segona època no ha desaparegut i que

² Tot depèn de la data en què situem l'aparició de les llengües romàniques. Si bé se sol considerar que el Renaixement carolingi (principis del segle IX) és el fet que trenca la consciència de seguir parlant llatí, els romanços ja se n'havien diferenciat tipològicament al segle anterior.

els esforços normalitzadors dels últims anys no han aconseguit encara que el català hagi accedit plenament a la categoria de llengua nacional.

És evident, doncs, que l'anàlisi de Baggioni (1997) ens permet arribar a la conclusió que en la història de la llengua catalana hi ha una fractura profunda entre el procés continuat d'expansió funcional (i territorial) anterior al segle XVI i la tendència dominant de replegament i fragmentació de la comunitat lingüística catalana que s'inicia a partir d'aquell moment,³ tot i els diversos fenòmens de recuperació dels dos darrers segles. Per aquesta raó, després d'establir quines són les dues grans èpoques del català que comparteixen una mateixa dinàmica general, a continuació exposarem els tres fenòmens que caracteritzen la segona gran etapa de la nostra història lingüística, matisats a partir de finals del segle XIX, tot aplicant la proposta teòrica de Nicolás (1998).

3. ELS USOS: ENTRE LA RECLADA I LA RECUPERACIÓ DE LES FUNCIONS SOCIALS DE LA LLENGUA

Si haguéssim de definir succintament allò que caracteritza la història social del català del segle XVI ençà, és clar que ens trobem amb un doble procés correlatiu: la nostra llengua va perdent progressivament funcions o usos socials mentre que altres llengües d'estat les hi pren fins al punt que la història moderna i contemporània del català és, en bona part, la història de la penetració del castellà (o francès o italià) als territoris catalanòfons. Som, en definitiva, davant dels símptomes típics d'un procés de minorització lingüística, com els que han afectat altres llengües europees que tampoc no han pogut participar ni de la segona ni de la tercera revolució ecolingüística. Cal recordar, així mateix, que es tracta d'un procés amb una vessant tant quantitativa com qualitativa que desemboca inexorablement en una substitució final de l'idioma si la situació no és revertida. En aquest sentit, des de l'edat moderna les llengües comunes/nacionals esmentades han anat guanyant cada vegada més usos socials i nombre d'usuaris, primer en els àmbits formals i entre les elits, i després, ja en l'edat contemporània, a la resta d'usos i grups socials. El resultat és que avui ja no queden parlants monolingües de català i que no hi ha cap àmbit social en què l'ús de la llengua sigui exclusiu.

Amb tot, el cas català presenta dues especificitats molt importants que el singularitza dins el context de les llengües minoritzades europees. Per una banda, des de finals del segle XIX hi ha hagut una notable reacció ciutadana contra aquest procés de subordinació que ha aconseguit frenar-lo en part, recuperar alguns usos perduts anteriorment i atraure parlants al·lòctons, tot i que el procés esmentat no s'ha pogut revertir plenament. Per contra, la incidència de la recuperació al·lúdida és molt desigual geogràficament (en alguns llocs, fins i tot, no n'hi ha hagut o és molt feble), ja que trobem des de territoris on la llengua pràcticament s'ha extingit, com la Catalunya Nord o la ciutat d'Alacant, fins d'altres amb una notable recuperació i/o ús públic del català, com el Principat no metropolità o Andorra, passant per diferents situacions intermèdies. És evident, doncs, que un dels trets que defineix avui el català, i que el fa únic entre les llengües europees sense estat, és la notable diversitat de situacions sociolingüístiques que existeixen en la seva àrea lingüística com a resultat de les diferents reaccions que ha suscitat entre la població catalanoparlant el procés de minorització lingüística esmentat. I és ben clar, també, que sense una modificació significativa del marc sociopolític actual, el català no aconseguirà recuperar totes les funcions socials perdudes durant els darrers cinc segles ni consolidar els èxits obtinguts.

³ Brauli Montoya (2002, 13-18) també ha arribat a una conclusió semblant.

4. LA CONSCIÈNCIA: ENTRE LA DESCOHESIÓ I LA VOLUNTAT DE BASTIR UNA COMUNITAT LINGÜÍSTICA

Un altre dels trets que caracteritza la història de la llengua des de l'edat moderna fins avui és la notable descohesió de la consciència lingüística dels catalanoparlants, fins al punt que Pueyo (1991, 89-99) ha posat en dubte que formem realment una comunitat de llengua, entesa en el sentit d'un grup humà que es manté cohesionat per compartir unes mateixes normes i representacions lingüístiques, i mantenir unes interaccions fluïdes que el manté diferenciat dels altres. Es tracta, evidentment, d'una conseqüència de l'evolució sociolingüística diferenciada que hem comentat anteriorment, però no n'és l'única causa. En aquest sentit, no hem d'oblidar que la manca d'unitat política de l'àrea catalanoparlant ja s'havia traduït abans de l'edat moderna en una fragmentació onomàstica de la llengua, mantinguda fins avui i que en els darreres segles ha pres un sentit més radical. Així mateix, tampoc no es pot deixar de banda que les estretes relacions entre les llengües catalana i occitana durant l'edat mitjana van deixar una notable petja en la consciència lingüística de les elits cultivades del país —el llemosinisme—, que es va mantenir fins ben entrat el segle XIX, o més tard, tant dins com fora del país.⁴ El fet que el català no pogués participar ni de la segona ni de la tercera revolució ecolingüística europea per raons politicohistòriques ens explica el manteniment d'aquest llegat ideològic medieval fins l'edat contemporània i l'especial evolució que ha seguit. Així mateix, hem de sumar-hi els efectes de la subordinació ideològica als grups lingüísticament dominants que comporta tot procés de minorització lingüística, els quals, a més, són els primers interessats a mantenir les ideologies descohesionadores.

Ara bé, també hem de reconèixer que la consciència unitària i l'autoafirmació davant altres llengües no han desaparegut mai, almenys entre una part dels catalanoparlants, i que hi hagut notables esforços per recuperar-les i difondre-les des del segle XIX. En són exemples significatius el fet que el corònim *Països Catalans* fos la creació del valencià Benvingut Oliver al 1881 o la reacció de Manuel Milà i Fontanals contra el terme *llemosí* a partir de 1861, a banda de la importantíssima tasca feta durant el segle XX per molts intel·lectuals i institucions d'arreu. Tanmateix, i com en l'evolució dels usos comentada anteriorment, els resultats també han estat molt desiguals geogràficament, perquè cal reconèixer que encara estem molt lluny d'assolir un nivell de cohesió cultural equivalent al que hi havia entre els països de llengua catalana durant l'edat mitjana, i que els entrebancs, tant de l'interior com de l'exterior, per arribar-hi són encara ben vius. A més, reconèixer la unitat de la llengua no implica necessàriament actuar-hi en consonància.

5. LES FORMES: AUGMENT DE LA VARIACIÓ I LES INTERFERÈNCIES VERSUS CONSTRUCCIÓ DE L'ESTÀNDARD

És evident que el procés de retracció dels usos del català i la descohesió creixent que ha conegut la llengua catalana en els darrers cinc segles havia de tenir conseqüències en el sistema lingüístic. Tot i que la llengua catalana ja tenia una variació interna consolidada a l'edat mitjana i que el contacte amb altres llengües veïnes ja hi havia deixat nombroses empremtes, el ritme s'accelera notablement a partir del segle XVI, al mateix temps que el model de llengua culta entra progressivament en crisi. Si prenem com a exemple els dialectes orientals i occidentals, cal cridar l'atenció sobre el fet que molts dels trets que caracteritzen la fonètica d'aquests parlars van sorgir o consolidar-se després del segle XV: la reducció sistemàtica de /o/ i /u/ àtones en [u] (segles XVI-XVII), l'evolució divergent del resultat de la /e/ tònica llatinovulgar en els dialectes orientals (segle XVI) o el tancament

⁴ Vegeu un resum d'aquesta qüestió a Rafanell i Solà (2003, 254-256).

de la /o/ tònica en [u] en rossellonès (segles XVI-XVII). Així mateix, també cal subratllar que bona part de les diferències morfològiques (tant nominals com verbals) i lèxiques que defineixen avui els dialectes constitutius del català no existien a l'edat mitjana ja que van formar-se més tard. Basti recordar, per exemple, els canvis en els demostratius i els clítics o en la morfologia verbal dels temes de present i passat que no han tingut lloc en els dialectes consecutius.⁵ I tot això sense oblidar la interferència creixent i unidireccional de les llengües estatals que caracteritza tots els nivells i registres del català a l'edat moderna i contemporània. Malgrat que el model de llengua culta modern no va desaparèixer abans de Fabra, ni va tenir prou força per contrarestar els canvis esmentats ni va aconseguir quedar-ne al marge, almenys fins al segle XX.

Però, com en el cas dels usos i de la consciència, també hi ha hagut una reacció contra els procés suara esmentat des de finals del segle XIX i, sobretot, XX. La normativització dirigida per Fabra i els esforços recents per desenvolupar un estàndard modern en són els exemples més emblemàtics. Amb tot, el valor innegable que cal donar a aquests avenços no pot amagar que el procés d'estandardització contemporani del català ha conegut (i coneix encara) nombrosos entrebancs i que la difusió d'aquest model a la societat és molt incomplet i geogràficament desigual. Fins i tot, la interferència de les llengües nacionals en el català no només no s'ha reduït sinó que ha augmentat notablement en els darrers decennis com a resultat de la bilingüització total dels catalanoparlants.

6. CONCLUSIONS: LES PARADOXES DEL CATALÀ CONTEMPORANI

Com hem vist, la situació de la llengua catalana en els dos darrers segles és paradoxal. Per una banda, el procés de minorització encetat a l'edat moderna ha anat fent camí fins arribar a una situació pràcticament irreversible en determinats territoris i condicionant profundament l'ús social, la consciència i el sistema de la llengua a la resta de l'àrea catalanoparlant; però, per altra banda, hi ha hagut una significativa recuperació en els tres aspectes esmentats, amb resultats diversos, a una part del domini lingüístic des de les acaballes del XIX, tot i que amb dures interrupcions i sovint en pugna amb l'acció dels estats en què es reparteix la comunitat lingüística. I tot això en un marc general europeu —avui ja mundial— canviant. Vet aquí, doncs, la singularitat del cas català en la història lingüística de l'Europa contemporània.

Aquesta és també la raó principal per la qual és tan difícil definir la situació actual del català i, sobretot, fer-ne prediccions de futur, tot i que les tres tendències comentades segur que seguiran actuant a causa del seu arrelament, com a mínim a curt termini. A més, disposar de dades de signe tan —aparentment— contraposat fa que sigui molt fàcil deixar-se influir per valoracions personals a l'hora d'interpretar-les. Miquel Àngel Pradilla (2013) ho ha resumit molt adequadament en comentar els resultats de l'*Informe sobre la situació de la llengua catalana* (2012): «*[L]a llengua catalana se'ns mostra, [...], com una realitat calidoscòpica que exigeix anàlisis matisades i tan objectives (això és, científiques) com sigui possible. Sovint, les expectatives que hom té en relació amb el seu esdevenidor acaben condicionant les valoracions que en fem, i això sol anar en detriment de la interpretació desapassionada que s'exigeix a l'investigador social. En aquest sentit, ve a tomb recordar que més enllà dels (legítims) desitjos, subvertir la realitat implica definir-la prèviament amb rigor*».

⁵ Una de les tasques pendents de la dialectologia i la gramàtica històrica catalanes és comparar la cronologia dels diferents canvis lingüístics que ha conegut el català, a fi de poder caracteritzar i definir adequadament les fases per les quals ha passat la diacronia de la llengua, de manera anàloga als estudis històrics d'altres llengües europees (*castellano antiguo, español moderno; Old English, Middle English, Modern English; ancien français, moyen français, français moderne; etc.*).

Amb tot, una cosa és clara: no hauríem de conformar-nos amb anàlisis parcials o descontextualitzades (ignorar o minimitzar la situació del català fora del Principat, per exemple) ni deixar-nos endur per prejudicis o expectatives (materialitzats avui en el fals debat entre optimistes i pessimistes) que condicionin la nostra mirada sobre el passat, el present i el futur de la llengua catalana.

7. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

AUROUX, SYLVAIN (1994). *La révolution technologique de la grammatisation*. Liège: Mardaga.

BAGGIONI, DANIEL (1997). *Langues et nations en Europe*. Paris: Payot.

Informe sobre la situació de la llengua catalana (2012) [en línia]. <<http://blogs.iec.cat/cruscat/publicacions/informe/>> [Consulta: 3 febrer 2014].

MONTOYA, BRAULI (2002). «La llengua catalana: presentació general». SOLÀ, JOAN *et alii* (eds.). *Gramàtica del català contemporani*, volum I. Barcelona: Empúries, 13-18.

NICOLÁS, MIQUEL (1998). *La història de la llengua catalana: la construcció d'un discurs*. Barcelona/València: Publicacions de l'Abadia de Montserrat/Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana.

PRADILLA, MIQUEL ÀNGEL (2013). «Què diu l'Informe sobre la situació de la llengua catalana?». [en línia] <http://www.iec.cat/activitats/butlleti/detall_opinio.asp?id_noticies=1000&numero=181> [Consulta: 7 febrer 2014].

PUEYO, MIQUEL (1991). *Llengües en contacte en la comunitat lingüística catalana*. València: Universitat de València.

RAFANELL, AUGUST; SOLÀ, JOAN (2003). «Historia de la reflexión sobre las lenguas románicas: catalán». ERNST, GERHARD *et alii* (eds.). *Histoire linguistique de la Romania: manuel international d'histoire linguistique de la Romania*, volum I. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 254-265.